

Fejfel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezések az észten, a finnben és a magyarban

Tõnu SEILENTHAL

A jyvaskyläi egyetem hungarológiai szakának és finn tanszékének együttmûködéseként indult magyar–finn–észti kontrasztív nyelvkutatási projectum kereteiben kezdtem közös adattárba összegyûjteni az észti, a finn és a magyar szomatikus frazeologizmusokat. E gyûjtõmunkát a *fejfel* és a fejrészekkel (*nyelv, száj, szem* stb.) kapcsolatos frazeologizmusok gyûjtésével kezdtem el.

Mi is a **frazeológia**? Hosszadalmasabb teoretikus magyarázatok nélkül elmondom, hogy a frazeológiát úgy érte(lmeze)m, mint ahogy ezt a fogalmat az értelmezõ szótáraink a mindennapi embernek elmagyarázzák (kihagyva átvitt, pejoratív jelentését):

– **frazeologism**, -i²² s. lgv. tähenduslikult kokkusulanud püsiv sõnühend, eriti idioom, püsivõrdlus vms. (EKSS I 356), **frazeologi/a**¹⁵ s. sanonta-, lausetavat, (jnk alan erikois)lauseparsisto, fraasit (NSSK I 301), **frazeológia** fn. ...iát, ...iája (rends. egysz-ban) 1. (*Nyelvt*) vmely nyelv kifejezőkészlete, az állandósult, többé-kevésbé változatlan formájú szókapcsolatok összessége (ÉrtSz. II 937).

A frazeológia, ill. a frazeologizmusok jellemző vonásaiként általában a következőket sorolják fel (vö. pl. Asta Õim, Eesti keele frazeoloogia(sõnaraamatu) probleeme. – Lähivertailuja 6. Joensuu 1992, 112. l.):

(1) a frazeologizmus mindig jelentésbeli **egység**, avagy a frazeologizmus jelentése nem következik a komponensek összességéből, pl. észti *kops läheb üle maksa* 'vkit elönt az epe', szó szerint: 'a tüdő átmegy a májon'.

(2) a frazeologizmusra jellemző (bizonyos) **állandósultság**, azaz a frazeologizmus megőrzi az élő nyelvből kiszorult szavakat vagy nyelvtani alakokat, pl. észt *küünalt vaka all hoida* 'véka alá rejti (a gyertyát)', ahol a *vakk* archaikus, a mai nyelvben nem élő szó.

(3) a frazeologizmusra jellemző mindig a **metaforikusság**, pl. észt *peapesu saada* 'fejmosást kap'.

(4) a frazeologizmus tartalma, jelentése a mai nyelv szempontjából gyakran **„motiválatlan”**, azaz nem tudjuk (nem értjük), hogy miért éppen így mondjuk, pl. észt *tuleb nagu Vändrast saelaudu* 'nagyon bőven van vmiből', szó szerint 'jön, mint a fűrészdeszka Vändra községből'.

(5) a frazeologizmus **használatrakész kifejezés**, azaz mi magunk nem vagyunk képesek ezt a nyelvtani és lexikális szabályok szerint megalkotni, pl. észt *jätku leiba!* 'jó étvágyat!', ahol sem *-sse* illatívisz (*leivasse*), sem más kenyérnév (pl. *saia*) nem használatos.

(6) a frazeologizmusok gyakran **defektív paradigmájuk** (3. személyű vagy tagadó formájú kifejezések), pl. észt *(kellelgi) ei ole punast pennigi* 'nincs egy árva fityingje sem'.

(7) a frazeologizmusokat (általában) **nem lehet szó szerint** lefordítani más nyelvre, pl. észt *(tal on) vesi ahjus* 'nagy bajban van vki', szó szerint 'víz van a kemencéjében'.

Természetesen az említett vonások nem minden frazeologizmusban vannak jelen mindig, de a három legfontosabb (jelentésbeli egység, bizonyos állandósultság, metaforikusság) mindig megvan.

A frazeologizmusok kutatása legalább három szempontból fontos és hasznos:

– a frazeologizmusok ismerése és helyes használata a nyelv (tökéletes) elsajátításának fontos eleme, pl. észt *piht* 'derék' szó a legkülönbözőbb frazeologizmusokban fordul elő, pl. *poiss pani pihta kojamehed* (beszél ny.) 'a fiú ellopta az ablaktörlőket', *nad proovisid pihta panna sellele tüdrukule* (pejor.) 'igyekeztek csapni a szelet ennek a lánynak', *ta ei saanud su jutule kuidagi pihta* (beszél ny.) 'sehogysem értette a beszédedet', *jahimees sai linnule pihta* 'a vadász eltalálta a madarat', *pagana pihta!* 'a fene egye meg!'

– gyakran éppen a frazeologizmusokban őrződtek meg a mai nyelvből kiszorult, de nyelvtörténetileg produktív ragok és egyéb

grammatikai elemek, pl. észt *ei jõua päist ega jalust edasi* 'nem boldogul az életével', szó szerint 'nem halad tovább se fejjükkel, se lábukkal' frazeologizmusban az *i*-többses szám alakjai.

– a frazeologizmusok érdekes és izgalmas kultúrtörténeti témát jelentenek, ami a nagyközönséget érdekli (Miért is mondjuk így? Honnan származik ez a kifejezés? stb.).

A frazeológia magcsoportja a szomatikus frazeológia, azaz a testrészekkel (görög *σωματιχος* 'testi') kapcsolatos frazeologizmusok, ezek között található a legeredetibb szólások is, pl. észt *kuidas käsi käib?* 'hogya vagy?', szó szerint 'hogya jár a kezed?', *oma pead toita* 'ellátja magát', szó szerint 'a fejét eteti', *keelt kanda* 'pletykál', szó szerint 'nyelvet hord' stb. Ezek a kifejezések már Heinrich Göseken *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* című 1660-ban megjelent nyelvtanában is megtalálhatók.

A szomatikus frazeológia (és a szomatikus szókinccs is) minden nyelvben talán az egyik legfontosabb szemantikai csoport, mert

(1) a testrészneveken alapul nagyrészt az embert körülvevő tér percepciója – a világunk emberközpontúan van elrendezve, azt is lehet mondani, hogy a világnézetünk, nyelvi gondolkodásunk mindig antropocentrikus, pl. a legtöbb névutónk testrésznevekből alakult ki, mint m. *mellett*, fi. *rinnalla* 'ua.', észt *peal* 'fölött', fi. *päällä* 'ua.', a magyar belső helyhatározóragok a *bél* szóból alakultak ki, a mértékegységek, pl. m. *öl* (datálva már 1226-ban, kb. 4 köbméter, 1430-ban hosszúságmértékként is, kb. 1,9 m), észt *süld* 'ua.' fi. *syli(mitta)* 'ua.', a földrajzi fogalmakban, pl. m. *folyótorkolat*, fi. *joensuu* 'ua.', tk. *folyósáj*, észt *jõesuu* 'ua.', m. *hegyhát*, észt *mäesalg* 'ua.' stb.

(2) a testünk szükségletei és vágyai a legközvetlenebbül érezhetőek, észrevehetőek, pl. észt *pähe hakata* 'berúg', szó szerint 'fejbe megy', *pead parandada* 'inni a másnaposságra', szó szerint 'fejet javít'.

Azért nagyon óvatosnak kell lenni, ha a frazeologizmusok eredetéről, kölcsönzéséről vagy már az alapnyelvi létezéséről szót ejtünk. Azok az asszociációk, amelyek közrejátszottak bizonyos frazeologizmusok keletkezésében, gyakran összemberiek (pl. észt *käed rüpes*, m. *ölbe tett kézzel*; észt *silma torgata*, m. *szembe ötlük*). Természetesen a rokon nyelvek segítenek e kérdés megoldásában, pl.

valószínű, hogy a lett *bardu dzit* 'borotválkozik', szó szerint 'szakállat hajt' kölcsönzés a finnégi nyelvekből, v.ö. észt *habet ajada*, fi. *ajaa partansa* 'ua.', mivel a litvánból e frazeologizmus hiányzik.

Előfordul, hogy nyelvtanilag, azaz morfológiailag és szószemantikailag azonos frazeologizmus különböző nyelvekben teljesen mást jelent, pl. észt *suud anda* és angol *to give mouth* szó szerint 'száját ad', de észtül a jelentése 'csokol', angolul pedig '(vadászkutya) talált állatról jelt ad'.

Mindhárom nemzet háttere keresztény, és a frazeologizmusainkban igen sok bibliai eredetű található: pl. észt *käsi puhtaks pesta*, *tolmu jalgadelt raputada*, *silma silma ja hammas hamba vastu*, m. *mossa kezeit*, *szemet szemért*, *fogat fogért* stb., amelyek gyakran közvetítőnyelven keresztül kerültek át (az észtbe a németen keresztül, a finnbe a svédén keresztül, a magyarba pedig a latinból vagy a németből).

Az eddig rendelkezésemre álló anyag csekélysege (diakrón és nyelvjárási adatok hiánya) nagy óvatosságra int a következtetéseket illetően. Ezért állításaim nem „végleges igazságok”, hanem inkább praktikus nyelvtanítási célokat szolgálnak: távlati célom a magyar–finn–észt frazeologizmusok gyűjteményének összeállítása és megjelentetése.

A gyakorlati munkát végző szakember gyakran nehezebb helyzetben van mint az elméleti kutató. Az elméleti kutatónak nem kell különféle magyarázatok közül végleges döntést hozni, de a gyakorlati munkát végzőnek minden esetben döntenie kell, beveszi-e az adott szintagmát az anyagába vagy sem. Ezért a frazeologizmust tágabb értelemben veszem, így összetett szavak is helyet kapnak az anyagomban, pl. észt *peapesu* 'fejmosás', *käekäik* 'hogylét', szó szerint 'kézjárás', *meeleheide* 'kétségbeesés, szó szerint 'kedvettség' stb. Itt szerepelnek még:

(1) idiómák (*hambasse puhuda* 'hazudik', szó szerint 'fogba fúj'),

(2) szólások és közmondások (*hallipead austa*, *kulupead kumarda!* 'árnyékaért becsülik a vén fát'),

(3) szállóigék és aforizmák (*jalad põhjas* 'sikerült', szó szerint 'lábunk a fenéken van', *liisk on heidetud* 'a kocka el van vetve'),

(4) nyelvi klisék (*jõudu tööle!* 'erõt a munkához!', *jätku leiba!* 'jó étvágyat', szó szerint 'folytatást a kenyérbe!'),

(5) igekötős és ún. kifejezésigék (*läbi võtta* 'megdorgál', szó szerint 'átvesz', *marru minna* 'dühbe gurul', szó szerint 'viharba megy'),

(6) állandósult összehasonlítások (*vait nagu sukk* 'nagy csöndben', szó szerint 'csöndes mint a harisnya', *kord nagu Viiburi sõjakoolis* 'szigorú rend', szó szerint 'rend mint a viborgi katonai iskolában').

A cikkem végén szeretném néhány konkrét példával bemutatni e készülő adattárt. Ebben a frazeologizmusok a főszó szerint vannak felosztva (*fej, szem, láb* stb.) és e főcsoportokban jelentéscsoportok alapján megadva. Az adattár számítógépen készül, majdnem minden szövegszerkesztő programmal olvasható, és természetesen az adattár bármelyik helyére bármikor pótlásokat és javításokat lehet bevinni.

A. pea = henkilõ, személy

oma pead toitma 'ansaita jokapäiväistä leipää' *Peatoitus* (Müller, 229), Göseken 1660; md *пря тямс* 'id.'; su -- unk --

(*kellegi*) *hallipead austada* 'suhtautua kunnioituksella vanhempiin ihmisiin' *ühe vana halli ees pead sa üles tõusma ja vanale auu tegema...* (III Moos. 19, 32) *Hallipead austa, kulupead kummarda!* (vanas. Normann, Valimik eesti vanasõnu, Tallinn 1955, 203); su *Nouse harmaapään edessä ja kunnioita vanhusta*; unk. *árnyékáért becsüljük/becsülik a vén (az öreg) fát* 'az idős embereket tapasztalataikért, tudásukért tiszteljük'

pole kuskile (= kuhu) oma pead panna (= pista) 'ei ole asuinpaikka' *Rebastel on augud, ja lindudel taeva all pesad, aga inimese Pojal ei ole mitte, kuhu tema pea võiks panna* (Matt. 8, 20) *ninck taemal eb olle... koo taema oma Pea piddab Panema* (Müller, 58); su *ei ole mihin päänsä kallistaisi*; unk *nincs hol álomra hajtani a fejét*

sks *nicht haben, wo man sein Haupt hinlegt*; lat *non habeo, ubi caput reclinam*

F. vahva kriitikki tai moittiminen, dorgálás

(*kellegi*) *pead pesta, peapesu anda* (= *teha*). *peapesu saada* 'antaa tukkapölyä'; unk *megmossa a fejét* 'összeszidja, megpirongatja', *Egy fejmosás nem fog ártani neki. Alapos fejmosást kapott a szüleitől.*

sks *einem den Kopf waschen*; ven *вымыть, намылить голову*; engl ransk ital

(*kellelegi*) *pähe anda* (= *valada*), *pähe saada* 'antaa päihin'; unk *a fejére olvas vkinek vmit, azért nem jár fejbeverés* 'dafür wird man nicht erschlagen'

*

Päähän ja pääosiin liittyvät ilmaukset virossa, suomessa ja unkarissa

Tõnu SEILENTHAL

Suomalais-unkarilais-virolaisessa kontrastiivisessa tutkimushankkeessa tekijä on ottanut tehtäväkseen somaattisten fraseologismien vertailun. Työ on aloitettu päähän ja sen osiin (silmä, kieli, suu jne.) liittyvistä fraseologismeista. Niistä on laadittu yksinkertainen tietokanta. Artikkelissa esitellään fraseologismin luonteenomaiset piirteet, joista keskeisinä pidetään käsitteellistä kokonaisuutta, tiettyä pysyvyyttä ja metaforisuutta.

Kielten fraseologian keskeisimpiä ryhmiä ovat somaattiset fraseologismit, koska maailmamme on kielellisesti jäsentynyt antroposentrisesti ja koska oman ruumiin tilanteet ja tarpeet ovat kaikkein välittömimmän tajuttavissa.

Koska kaikkien kolmen kansan tausta on kristillinen, esiintyy runsaasti raamatullisia fraseologismeja, jotka useinkin ovat tulleet välittäjäkielen kautta: viroon tavallisesti saksasta, unkariin latinasta tai saksasta ja suomeen ruotsista.

Artikkelin loppuosa havainnollistaa tekeillä olevaa tietokantaa muutamilla esimerkeillä.